Павел Георгиев (Шумен)

НАЧАЛОТО НА КРЪСТОКУПОЛНОТО СТРОИТЕЛСТВО В БЪЛГАРИЯ

В историята на средновековната българска култура кръстокуполната конструктивна система заслужено се приема за важен показател в утвърждаването на византийското културно влияние, или пък за доказателство за нейната принадлежност към византийския културен модел. От тази гледна точка е и големият интерес към темата в българската археология и история на архитектурата[1]. Един от най-изявените откриватели и изследователи на храмове с кръстокуполен план и конструкции от X в. в Преслав е Тотю Тотев и това е причината да посветя в негова чест своите бележки и наблюдения[2].

Настоящият принос по темата за кръстокуполната система е предизвикан от отсъствието на аргументирано

---

[1] Преглед на литературата у: **Кр. Миятев.** Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 105-106; **Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 187 и сл.; **Н. Чанева-Дечевска.** Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, с. 77 и сл. Вж. още: **Ст. Бояджиев.** Архитектурата на преславските кръстокуполни църкви. - МПК, 1981, 3, с. 15 и сл.; **Ст. Бояджиев.** Културната архитектура във Велики Преслав - историко-архитектурно и типологическо изследване. - В: 1100 години Велики Преслав, I. Шумен, 1995, с. 109-114; **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Преславската патриаршия през X в. С., 1991, с. 43-45; **Ст. Бонев.** Църква при Южната порта на Вътрешния град на Преслав. - Археология, 1992, 3, с. 44-49; **Ст. Дончева.** За произхода на един църковен архитектурен тип. - В: Трудове на катедрите по История и Богословие при Шуменския университет, I. Шумен, 1997, с. 132-137; **Ст. Дончева.** Принципи и интерпретация на плановата и обемна композиция на кръстокуполните църкви н Преслав. Автореферат на дисертация. С., 2000.

[2] **Т. Тотев, П. Георгиев.** Две църкви в Преслав. - В: Плиска-Преслав, I. С., 1979, с. 18 и сл.; **Т. Тотев.** Манастирът в Тузлалъка - център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. (=РП, VIII). С., 1982, с. 10 и сл.; Някои наблюдения във връзка с типологизацията на преславските кръстокуполни църкви.- Старобългарска литература, 27. С., 1994, с. 9 и сл.; **T. Totev.** Sur le question des églises à coupole cruciforme de Preslav.- In: La culture et l`art dans les terres bulgares VI-e-XVII-e s. (=Bulletin de l`Institute d`Archéologie, XXXVIII). Sofia, 1994, с. 59-64; **Т. Тотев.** Средновековна Виница. Шумен, 1996, с. 22 и сл.; **Т. Тотев.** Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, с. 22 и сл.; **Т. Тотев.** Църква до източната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав. - В: Трудове на катедрите по История и Богословие при Шуменския университет, 3. Шумен, 1999, с. 38-46; **Т. Тотев.** Църква край Румска река във Външния град на Преслав. - В: Преславска книжовна школа, 4. Шумен, 1999, с. 136-13.

изложение за времето, когато тя прониква в България. Това състояние се дължи на априорното схващане, че главният център на този тип строителство - Велики Преслав е и първоначален в утвърждаването у нас на модната за средновизантийската църковна архитектура конструкция. Всъщност, българската археология предлага ясни и достатъчно категорични свидетелства за това, че най-ранните представители на типа се намират в столица Плиска, независимо, че тя е изявен център на църковно строителство от базиликален тип[3].

I. Дворцовата църква в цитаделата

Преди 35 години, в обобщаващия си труд върху историята на средновековната българска архитектура Кр. Миятев посочи, че най-ранният паметник от кръстокуполен тип се намира в столицата Плиска[4], като имаше предвид малката църква до жилищния дворец от IX в.[5] За тогавашния период на оживени дискусии около хронологията на двоцовото строителство в Плиска е обяснима предпазливостта на автора да датира по-точно нейния строеж. Все пак, макар и в обобаваща работа, той го постави в рамките от покръстването до преместването на столичния център в Преслав. Въпреки това видният учен се задоволи с констатацията: „Не е известно кога и где в България се е появила първата кръстокуполна църква с четири свободни подпори. В Плиска я намираме твърде рано“. Противно на Кр. Миятев, Н. Чанева-Дечевска е склонна да отнесе единствения сигурен паметник на кръстокуполното строителство в Плиска „непосредствено след завладяването на България от византийците“, сиреч след 971 г.[6] Според нея паметникът предлага особености в рамките на т. нар. провинциален вариант, като „яйцевидната“ отвън форма на апсидата, отсъствието на странични приолтарни ниши, „константинополски“ лизени по

[3] **П. Георгиев.** Церковное строительство в Болгарии во второй половине IX-ого века. - В: Труды Пятого Международного конгресса славянской археологии, III, 2,а. М., 1987, с. 63-75.

[4] **Кр. Миятев.** Цит. съч., с. 109-110, обр. 109.

[5] **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., с. 98-99, обр. 59. Н.Мавродинов защитава междинно становище, като датира църквата от времето на цар Петър (927-969). Срв. **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство, I. С., 1959, с. 200-201, обр. 224.

[6] **Ст. Станчев.** За периодизацията на строежите от Дворцовия център в Плиска. - В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 101-109; **П. Георгиев.** Строителната история на Малкия дворец в Плиска. - В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 140-152.

надлъжните стени отвътре и други, които задължават авторката да заключи, че храмът при Плисковските дворци „представлява междинно звено между централните куполни църкви на Първата и Втората българска държава“.

Изтъкнатото „разноречие“ за датата и архитектурните особености на дворцовия храм в Плиска е неоправдано от гледна точка на днешните ни познания за него. Последните археологически проучвания в Центъра на Плиска дават сигурни дани, както за относителната, така и за абсолютната хронология на строежа[7]. Съгласно тези данни малката Дворцова църква се отнася към трети период на монументално строителство в Центъра. Основите ѝ са положени върху южната половина от сграда „Г“, представляваща част от жилищния дворец от второто до към третото или четвърто десетилетие на IX в. (обр.1). Непосредственият terminus post quem обаче е изграденият в съседство със сграда „Г“ към средата на IX в. западен корпус (сграда „Б“) от Малкия дворец. Апсидата на църквата в основи опира плътно до фундамента на тази сграда и очевидно е съобразена с нейното съществуване. Съобразяването на християнския храм с жилищния по характер „Малък дворец“ личи ясно и от това, че южната му стена е била оформена точно по продължението на главната фасада на сгради „А1“ и „Б“. Северозападната част на храма е долепена до близкия ъгъл на банята „F“, която е неразделна част от жилищния ансамбъл „Малък дворец“ почти през целия IX в.[8]

Изложените накратко факти показват, че църквата е изградена като част от Малкия дворец след построяването на сграда „Б“ и преди отпадането от него на банята „F“ и замяната ѝ с малката банска постройка „D“. Повече от очевидно е, че храмът е задоволявал културните потребности преди всичко на обитателите на Малкия дворец. Заедно с това той е обслужвал и живеещите в изградената над голямото водохранилище триделна жилищна сграда, издигната най-вероятно през 70-те или 80-те

[7] **P. Karasimeonoff.** Neue Ausgrabungen in der Rezidenz von Pliska. - ИБАИ, XIV, 1940-1942, S. 150, Авв. 216, 236. Наш сондаж от 1978 г. показа, че при изграждане на основата на църквата е била прерязана тръба от водопровод, водещ към водохранилището. Срв. **П. Георгиев.** Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. - В: Плиска-Преслав, Т. 5. Шумен, 1992, обр. 3.

[8] **П. Георгиев.** Ранносредновековни български бани VIII-X в. Автореферат. С., 1982.

години на IX в.[9] Нещо повече: редица технически особености в градежа на църквата и триделната жилищна сграда дават основание да се мисли, че хронологическата близост между тях е по-голяма, отколкото между нея и сграда „Б“ от Малкия дворец.

За датировка на кръстокуполния храм в първите години след покръстването, или най-късно през втората половина на IX в., както предлагаше Кр. Миятев, говорят и особеностите на неговата строителна техника. Основите му са с блоков градеж, положен върху хоросано-чакълена подложка с пилоти. Това устройство на фундамента го сближава в по-голяма степен с тези на монументалните строежи от първата половина на IX в. (сграда „Б“ и други), отколкото със строежите от архиепископията при Голямата базилика, възникнали през 70-те години на IX в., при които блоковият градеж е без подложка и пилоти[10]. В подкрепа на това говори и наличието на цокълен отстъп между основите и суперструкцията, който в Плиска е характерен най-вече за строежите непосредствено преди и след покръстването (сграда „Б“, Болярско жилище, Дворцовата и Голямата базилика и други). За изграждане на кръстокуполния храм до Малкия дворец още в първите години след покръстването свидетелства и една особеност от стилово-техническо естество. Апсидата му в основи има неправилна четиристенна форма, както е при централната апсида на Голямата базилика от нейния първоначален план, заложен със сигурност в периода 866-869 г.[11] Хронологическата близост на двата строежа се отстоява и от последователно изпълнения смесен градеж (opus mixtum) на стените, особено ако се вземе предвид, че в по-късни строежи от Плиска, като баня „К“, сградата покрай северната тухлена ограда на цитаделата, споменатата по-горе триделна жилищна постройка над засипаното старо водохранилище или баня № 2 от архиепископията-манастир при Голямата базилика, той е с неравномерно дебели пояси, състоящи се предимно от от два реда

---

[9] **Ст. Ваклинов, М. Ваклинова.** Голямото водохранилище на Плиска (разкопки на Ст. Ваклинов през 1961 г.). - В: Плиска-Преслав, Т. 6. С., 1993, с. 5-21.

[10] **П. Георгиев.** Някои особености в развитието на монументалното строителство през VIII-IX в. в Плиска. - В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, Т. 6: Българските земи в древността. България през Средновековието. С., 1987, с. 407-419.

[11] **П. Георгиев**. Разкопки в Голямата базилика в Плиска през 1978 и 1979 г. - В: Плиска-Преслав, Т. 6. С., 1993, с. 58 и сл.; **П. Георгиев**. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, с. 53 и сл.

тухли. Общото за всички тези строежи, че датират от втората половина на IX в., така че с посочената техническа особеност те могат да послужат за горна хронологическа граница за смесената зидария от малки блокове и триредов тухлен пояс в стените на кръстокуполния дворцов храм.

Посочените наблюдения за относителната хронология и типологически белези на строежа на Дворцовата църква в Плиска насочват нейната датировка в първите няколко години след акта на приемане на християнството от княз Борис Първи през 864 г. Датирането ѝ след края на 60-те или най-късно в началото на 70-те години на IX в. изглежда необосновано, предвид на гореизложеното. Още по-неуместна е датировката на храма през X в. Друг е въпросът, че той е функционирал продължително време, най-малко през цялото десето столетие, тъй като над него откривателят му П. Карасимеонов не установява следи от по-късни строежи. Концентрацията на археологически материали от X в., като бронзовата статуетка-ключ[12] бронзовата матрица за восъчни печати на цар Петър[13] или пък мраморни плочи с надписи с гробнично съдържание от края на хилядолетието[14], са още по-сериозно основание за заключение за важната, първостепенна роля на храма и в следстоличния период на Плиска.

Дворцовата църква е от типа с четири свободни подпори, без самостоятелно предапсидно пространство[15]. Покривната конструкция на наоса е tetrakamarфn, т. е. с четири свода и купол[16]. Запазените на места вътрешни лизени очертават точно местата на арките, свързващи подкуполния квадрат със страничните стени на наоса. Пред нас е класически пример за четириколонен кръстокуполен храм. В подкрепа на това са и податките за конструктивно членение на надлъжните фасади, които имат

---

[12] **П. Георгиев.** Бронзовата статуетка-ключ от Плиска. - Старини, 2000 (под печат).

[13] **Н. Мушмов.** Новооткрити средновековни печати от България. - ИБАИ, V, 1928-9, с. 230-232; **Ив. Йорданов.** Печатите на преславските владетели (893-927). С., 1993, с. 15-16.

[14] **В. Бешевлиев.** Откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи. - ИАИ, XX, 1955, 283-285, обр. 3,13; **П. Георгиев**. Дешифриране на загадъчния надпис от Плиска. - В: Приноси към българската археология, I. С., 1992, с. 107-112 и цит. литература.

[15] **G. Millet.** L`école grecque dan I`architecture byzantin. Paris., 1916, p. 55 sq.; **В. М. Полевой.** Искусство Греции. Средние века. М., 1973, с. 147 и сл.

[16] **V. Ruggieri.** Byzantine Religious Architecture(582-867): Its History and Structural Elements (=Orientalia Christiana Analecta, 237). Roma, 1991, p. 139-140.

характерната за типа „скелетовидна“ конструкция[17]. Подкуполните стълбове стъпват върху двойка надлъжни стилобати, несвързани с основите на стените, и в това отношение конструкцията се доближава повече до базиликалното членение[18], отколкото до типичните „лентъчни фундаменти“. Притворът на храма е едноставен и с неразчленена западна фасада, както това е характерно за скъсените базилики от втората половина на IX в. в Плиска, Равна и др. Наличието на странични входове към него утвърждава впечатлението за принадлежност към старобългарското църковно строителство[19]. Малката му дълбочина: до 1,66 м, издава, че не е бил предназначен за гробове. Олтарната част е била едноставна, но повече от вероятно е, че апсидата е била фланкирана със странични ниши, нужни за богослужението, както в повечето от преславските кръстокуполни църкви. Като цяло дворцовият храм в Плиска има своите точни аналогии с църквата от Дворцовия манастир в Преслав, отбелязаната от Кр. Миятев църква от края на X в. при с. Герман, край столица Преспа[20], или с храма, издигнат над руините на форума на античния град Ескус[21]. В хронологичен план тя е техен предшественик.

Храмът от Плиска има изявено дворцов характер. Представянето му като „семеен параклис“ не задоволява, тъй като става дума за самостоятелна постройка с особено значение в дворцовия живот на българската столица. Разположен между двете основни жилищни сгради на княжеските дворци, той е имал функцията на същинска дворцова капела, задоволяваща култовите потребности на княжеската фамилия и живеещите в Двора. Храмовата постройка е съзнателно вкомпанирана със заобикалящите я сгради от жилищно-битовия ансамбъл „Малък дворец“ и е неотделима част от него. В този смисъл тя трябва да се възприема като същински palladium на Двореца. По всичко това дворцовата църква в Плиска е своеобразна реплика на Св. Богородица Фарос в Свещенния дворец в Константинопол, която

[17] **P. Karasimeonoff.** Op. cit., Abb. 212; **Н. Мавродинов.** Цит. съч., с. 167 и сл.

[18] По сходен начин са устроени стилабатите за надлъжни колонади на базиликалната църква в манастира при с. Черноглавци, Шуменско.

[19] **Кр. Миятев.** Цит. съч., с. 82, 111.

[20] Пак там, с. 108-109, обр. 108.

[21] **Е. Генова.** Средновековната църква в село Гиген, Плевенско. - МПК, 1974, 1, с. 14-16.

се възприемала като οἰκοκυρ ́ι α, т. е. „пазителка на Дома“ и в нея са били съхранявани едни от най-важните реликви на императорския дворец[22]. Императорската капела е била тържествено осветена от патриарх Фотий през април 864 или 866 г.,[23] т. е. немного преди появата на църквата в княжеския дворец на Плиска. Тази близост излиза от рамките на обикновената аналогия и има реални исторически основания. Изграждането на княжески храм в българската столица с архитектурните особености на модерния за Константинопол от средата на IX в. кръстокуполен тип, несъмнено трябва да свържем със събитията около акта на покръстването на княз Борис през 864 г. Ролята на Византия и в частност на император Михаил III, кръстник на българския владетел, както и на патриарх Фотий е несъмнена. По всичко личи, че изрядната архитектура на княжеския храм от Плиска, като план, конструкции, строителна техника, вътрешна декорация, от която знаем само за мраморната облицовка по стените на наоса и колоните от брекчия под купола, са дело на византийски столични архитекти, изградили малкото архитектурно „бижу“, като дар за признатия за „нов Константин“ български княз, може би още по време на краткия престой на византийската църковна мисия в Плиска след акта от 864 г. Разбира се, не можем да изключваме напълно и възможността изграждането на храма-пазител на княжеския дом да е било реализирано и след 870 г., когато българо-византийските църковни отношения вземат необратим характер. Обективен показател за изграждането на храма по византийски столичен образец е това, че основните му размери са заложени с помощта на константинополска мерна единица (0,312-0,315 м).

II.Куполната конструкция в баня №2 при Голямата базилика

С кръстокуполна конструкция от типа tetrakamarфn със запълнени междурамия е caldarium-ът на банята (обр. 2). Освен с това, тя спира нашето внимание и с данните за своята датировка, най-вероятно между 878 и 893 г.[24] Топлата къпалня е разположена в

[22] **A. Grabar.** Martyrium, I. Paris., 1946, p. 565; **П. Георгиев.** Християнските храмове в Плиска - топография и функция. - В: Християнската идея в историята и културата на Европа. Варна, 2000 (под печат).
[23] **V. Ruggieri.** Op. cit., p. 198-199.
[24] **П. Георгиев, Ст. Витлянов.** Първият български манастир. Шумен, 2000, с. 84 (под печат). Датировка на строежа на баня №2 в първите години от

помещение, което още в приземната част с хипокауста има кръстовидна форма, оформена от четири масива зидария. Към него, от изток, е отворена ниша за вместване на вана за къпане с топла вода. По организация на пространството и предполагаема конструкция, то намира пълна прилика с наоса на кръстокуполните храмове със запълнени междурамия[25]. Подобно на тях, рамената от кръста ще да са били засводени с къси полуцилиндрични сводове, а квадратът между тях с купол, стъпил на барабан, ако съдим от примера с добре запазените манастирски бани в Гърция, датирани в XI в. (обр. 3)[26].

Участието на кръстокуполна конструкция в манастирски бани не учудва. Според Н. Брунов манастирските утилитарни постройки и особено баните с купол върху квадратна основа, са един от източниците за развитие на византийската култова архитектура[27]. Нашият паметник е с повече от век по-ранен от цитираните византийски постройки и като че ли потвърждава това виждане. Разбира се, не е изключено и обратното влияние, особено като се има предвид, че баните по начало предполагат използуването на куполни конструкции, а в случая става дума за манастирски бани, при които куполът е бил устроен в духа на съвременната византийска култова архитектура.

За нас е по-важно да изтъкнем, че кръстокуполното строителство в България е проникнало не само по пътя и за нуждите на култа, но и чрез утилитарни строежи. По повод на това не бива да забравяме, че става дума отново за уникален строеж, издигнат в архиепископията-манастир при Голямата базилика за задоволяване на хигиенните потребности на „архиепископа на България“ и неговото най-близко окръжение. В този смисъл и току-що поднесеният пример за ранно усвояване на кръстокуполната конструкция у нас е сигурно доказателство за проникването му от Византия и нейната столица в периода на интензивни взаимоотношения с българската столица, както в областта на светския, така и в духовно-религиозния живот.

III.Предполагаеми куполни конструкции в Голямата базилика

следстоличния период е малко вероятна, както допуснахме в нашия труд върху ранносредновековните бани.

[25] **Кр. Миятев.** Цит. съч., с. 119, обр. 128, 129.

[26] **A. K. Orlandos.** Monastiriaki architectoniki. Athunes, 1958, p. 100 sq., fig. 112-114.

[27] Всеобщая история архитектуры, Т. III. М.-Л., 1966, с. 124.

Третият паметник, в който можем да съзрем податки за куполни конструкции в Плиска е Голямата базилика и по-точно в помещенията от изток на нейните галерии (обр.4). Н. Мавродинов ги определи като митатории или по-точно параклитикони, обособени в българската катедрала по подобие на „Св. София“ във византийската столица, в съответствие с възприетия след покръстването дворцово-църковен церемониал[28]. Квадратната форма на митаториите от приземния етаж предполага покритие с кръстат свод или някой от видовете полусферични сводове (сляп или същински купол?), особено при помещението от горния етаж (катехумениите), използувани също за митатории (обр.5). Основите за стълби в източния край на страничните кораби показват ясно това предназначение на помещенията от галерийния етаж на базиликата в Плиска. Не така сигурно стоят нещата с предполагаемата куполна конструкция там. Отсъствието на ниша между пиластри от запад, както това личи при източните им зидове, е сериозно основание за съмнение във възможността да се устрои подкуполно пространство. В някои средновековни катедрали, като „Св. София“ в Киев или Новгород, митаториите на галерийния етаж е с по-високи от останалите сводове, оформени отвън като кули[29]. Те са имали същински куполи, които са осветявали галерийния етаж отгоре[30]. В катедралата Св. Богородица Хризокефалос в Трапезунд митаториите на галерията са квадратни помещения, покрити с купол[31]. Изложените по-горе факти около раното навлизане на кръстокуполната конструкция в българската столица още през 60-те или 70-те години на IX в., ни дават основание да формулираме хипотезата, че изграждената по същото време Голяма базилика, като главен княжески и архиепископски храм и столична

[28] **Н. Мавродинов.** Базиликата в Плиска и българския дворцов церемониял. - ИБАИ, XIII, 1939, с. 246-252.

[29] **Г. М. Штендер, С. И. Сивак.** Архитектура интерьера Новгородского Софийского собора и некоторые вопросы богослужения. - В: Литургия, архитектура и искусство византийского мира. Труды XVIII международного конгресса византинистов и другие материалы, посвященные памяти о. Йоанна Мейендорфа (=Византинороссика,1). СПб., 1995, с. 293.

[30] **А. И. Комеч.** Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве. - В: Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. М., 1972, с. 50; **П. А. Раппопорт.** О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры. - ВВр., 45, 1984, с. 189.

[31] **A. Brayer.** Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus (800-1900). London, Var. reprints, 1988, p. 223-224.

катедрала, е могла да бъде снабдена с характерните за средновизантийската архитектура куполи, разположени над митаториите в галериите. Куполът е подходящ архитектурен акцент за помещения, отредени за владетеля и главата на църквата. Нека обаче признаем, че куполната конструкция е само една от възможностите за конструктивно решение на проблема с покритието на митаториите от „горницата“ в Голямата базилика.

*
* *

Представените паметници на кръстокуполното строителство в Плиска доказват, че то, макар и епизодично, навлиза веднага след приобщаването на страната в сферата на източнохристиянската култура. Ограниченото му приложение в първите десетилетия след покръстването може да се обясни с предпочитанията към базиликата, която е удовлетворявала много по-пълноценно култовите потребности на по-многочислените християнски общности в процеса на евангелизация на страната. Кръстокуполният архитектурен тип по това време се прилага в храмове и постройки със специално предназначение и е белег за особена представителност и влияние на византийската култура в столицата[32]. Изолираността му сред многобройните и разнообразни по функция базиликални храмове в Плиска може да бъде отдадено и на началния етап на неговото утвърждаване в средновизантийското и в още по-голяма степен в българското църковно строителство, но това би било едно палеативно обяснение. Епизодичните прояви на кръстокуполната конструкция в плисковската култова архитектура и най-вече нейното отсъствие там след края на IX в., изискват търсенето и на други решения. Очевидно, днес в историята на старобългарската църковна архитектура не може да се поддържа тезиса за „плисковски“ период само на базиликално и „преславски“ период на кръстокуполно строителство.

Новото решение на проблема е в търсене на хронологическа граница за преобладаващо използуване на двата архитектурни типа. То може да бъде предложено едва след изясняване на началната дата на кръстокуполно строителство и в столица Преслав. За да се открои на основата на археологически факти сигурен terminus обаче са нужни специални усилия. Днес сме в

[32] В този смисъл може да се тълкува и предполагаемия кръстокуполен храм №24 във Външния град на Плиска. Срв. **П. Георгиев.** Цит. съч.

състояние да го посочим само с приблизителност. Неоспорим факт е, че началото на църковното строителство в и край Преслав започва с издигането на базилики, чиято дължина се равнява на 100 византийски стъпки (Дворцовата, в м. Сакалова могила, Стамбол йолу, Гебе клисе и др.). За някои от тях със сигурност може да се поддържа, че са изградени около или след 893 г. Важно доказателство за продължаващото базиликално строителство в края на IX в. е датата на храма в манастира при Равна, осветен според намерения гръкоезичен надпис на 23 април 897/8 г.[33] Най-ранният кръстокуполен строеж в Преслав изглежда да е големият (долен) храм при Чуката[34]. Изграждането му се поставя обикновено в рамките на управлението на цар Симеон (893-927). Към това време се отнася и малката кръстокуполна църква от типа със запълнени междурамия при Дворците, недалече от Дворцовата базилика[35]. По своето местоположение тя е сходна на разгледаната по-горе църква при плисковските Дворци и не е изключено да е имала също функцията на „пазителка на царския дом“. Това предполага и нейната сравнително ранна дата на изграждане. Началото на масовото изпълнение на кръстокуполни конструкции в храмовото строителство на Преслав обаче следва да се търси (sic!) най-рано в зрелия период от Симеоновото управление (около 913 г.?) или дори в началото на царуването на Петър (927-969).

При така очертаната хронологическа граница в преобладанието на един от двата основни типа, църковното строителство от IX-X в. в Плиска, Преслав и тяхната околност може да бъде отнесено в два големи периода: Първи - 864 - 913 (927) и Втори - 913 (927) - 971. През първия период се изпълнява масово запазилия значението си във византийската провинция базиликален план и конструкции и само в специални случаи - кръстокуполни или центрични постройки (ротонда, конхални). През втория период водещо място има наложилият се предимно във византийската столица кръстокуполен архитектурен тип. Базиликата има

---

[33] **В. Иванова.** Две църкви при чуката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. - ИАИ, XX, 1955, с. 463-486; **St. Bojadziev.** Une église cruciforme à cinq nefs à Preslav. - In: Studia in honorem Veselini Besevliev. Sofia, 1978, p. 395-401.

[34] **П. Георгиев.** Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. - ИНМВ, 21, 1985, с. 86-87, където е предложена датировка през 889 г. Специално проучване върху датата вж. у: **П. Георгиев.** Хронологически проучвания върху датирания надпис от Равна. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, с. 273-280.

[35] **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Цит. съч., с. 43-45.

второстепенно място, а централнокуполните строежи не се изпълняват или пък имат ограничено използване.

В тази типологическа схема преобладаващото базиликално строителство в Плиска и други центрове (Равна, Хан Крум, Черноглавци, Смядово и др.), следва да се обяснява не с „консерватизъм“ на художествените вкусове в старата столица, а с това, че то попада изцяло или почти изцяло в рамките на първия период на църковно строителство, когато базиликата доминира, поради спецификата на религиозния живот, културно-исторически и други причини. На близост в датировките на отделните базиликални строежи в Плиска (в рамките на малко повече от половин столетие!) се дължи вероятно типологическото сходство в планове и други белези на тяхната архитектура[36].

Подобен извод може да се направи и за налагането на кръстокуполния архитектурен тип през X в., тъй като то може да се отнесе едва към втория период на църковно строителство в Първото българско царство. Някои примери от столица Преслав, като църквите в Патлейна, Виница, или дори в Тузлалъка предлагат особености, които са близки до централнокуполната система и ако техните дати на изграждане предхождат класическите схеми на кръстокуполната конструкция, това би било още едно основание да считаме, че последната се налага сравнително бавно.

Третият период на църковно строителство у нас през IX-XI в. е свързан с издигането на нови политически и културни центрове в югозападните земи на държавата и се отнася към края на X и началото на XI в. В храмовото строителство в Преспа, Охрид и техните околности от това време са представени и трите водещи архитектурни типа: базиликален, кръстокуполен и централнокуполен в неговия конхален вариант. Следователно, многообразието на църковните типове е водеща черта на култовото строителство в района през последните десетилетия на българската държава, а и след нейния залез. Същинската причина за това е близостта на активна в изявите си провинция на византийската архитектура като Гърция.

През 150-годишното развитие на църковното строителство в епохата на Първото българско царство кръстокуполната конструкция запазва позициите си на подчертано представителен архитектурен тип, обусловен от ролята му в

[36] **П. Георгиев.** Церковное строительство..., с. 68-69.

средновизантийската архитектура. Масовото му практикуване в Преслав най-вече в годините от управлението на цар Петър е свързано с подчертано силното византийско влияние. Не бива да се забравя обаче, че става дума за неголеми и с опростени конструкции частни или пък манастирски храмове. Това също е в духа на съвременната византийска практика. Единственият представител на типа за обществени нужди е изградената на два пъти църква при Чупката, чийто характер на катедрален храм не подлежи на съмнение[37]. Всъщност, тя е първият пример за използуване на типа за изграждане на катедрален храм извън пределите на Византия, където чак до изграждането към 996 г. на Десетинната църква в Киев се предпочита базиликата[38]. По тази причина тя запазва изначалната си още от зората на утвърждаването на християнската архитектура роля на съборен храм и ние виждаме различни нейни варианти във всички български столични и други центрове. Времето до края на X в. е било изглеждa рано за налагането на кръстокуполния тип като водещ в строителството на катедрали извън византийската столица. Базиликалното строителство и неговата единствена реална алтернатива - кръстокуполното, са вероятната причина централнокуполните постройки да не намерят достатъчно място в развоя на старобългарската архитектура. Като представители на архаизиращи и във Византия до XI в. типове те са били използвани в специфични случаи, както при изграждането на Златната църква в Преслав[39], или пък на „кръглите и сферични“ храмове на св. Климент и на св. Наум край Охрид, или църква №28 в Плиска[40].

---

[37] **П. Георгиев.** Богоспасеният град Велики Преслав. - В: 1100 години Велики Преслав, Т. 1. Шумен, 1995.

[38] **В. Корач.** Два типа кафедральных соборов XI века в областях культурно связанных с Византией. - В: Средневековая Русь. М., 1976, с. 160-170 и спец. с. 164 и 168.

[39] **П. Георгиев.** Златната църква в Преслав. - В: Преслав, Т. 5. С., 1993, с. 17-19.

[40] **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., с. 151 и сл. Удивително е, че конхиален тип храм не е открит в Преслав или неговата околност, което може донякъде да се обясни с това, че разцветът на типа във византийското средновековие настъпва едва след края на X в.

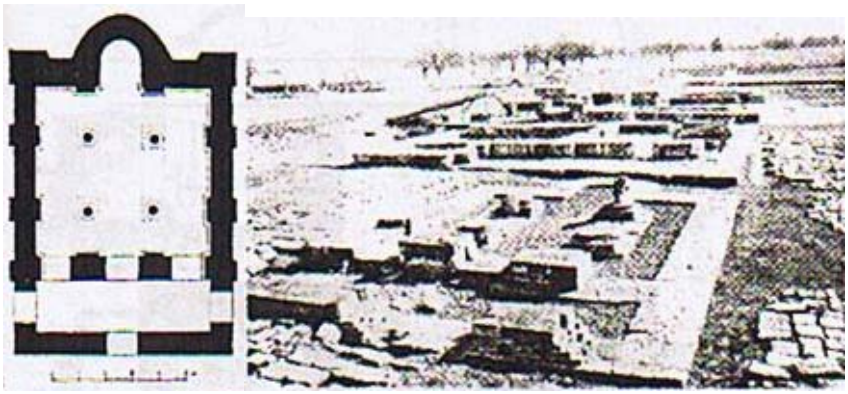

Обр.1. План и изглед от Дворцовата църква в Плиска.

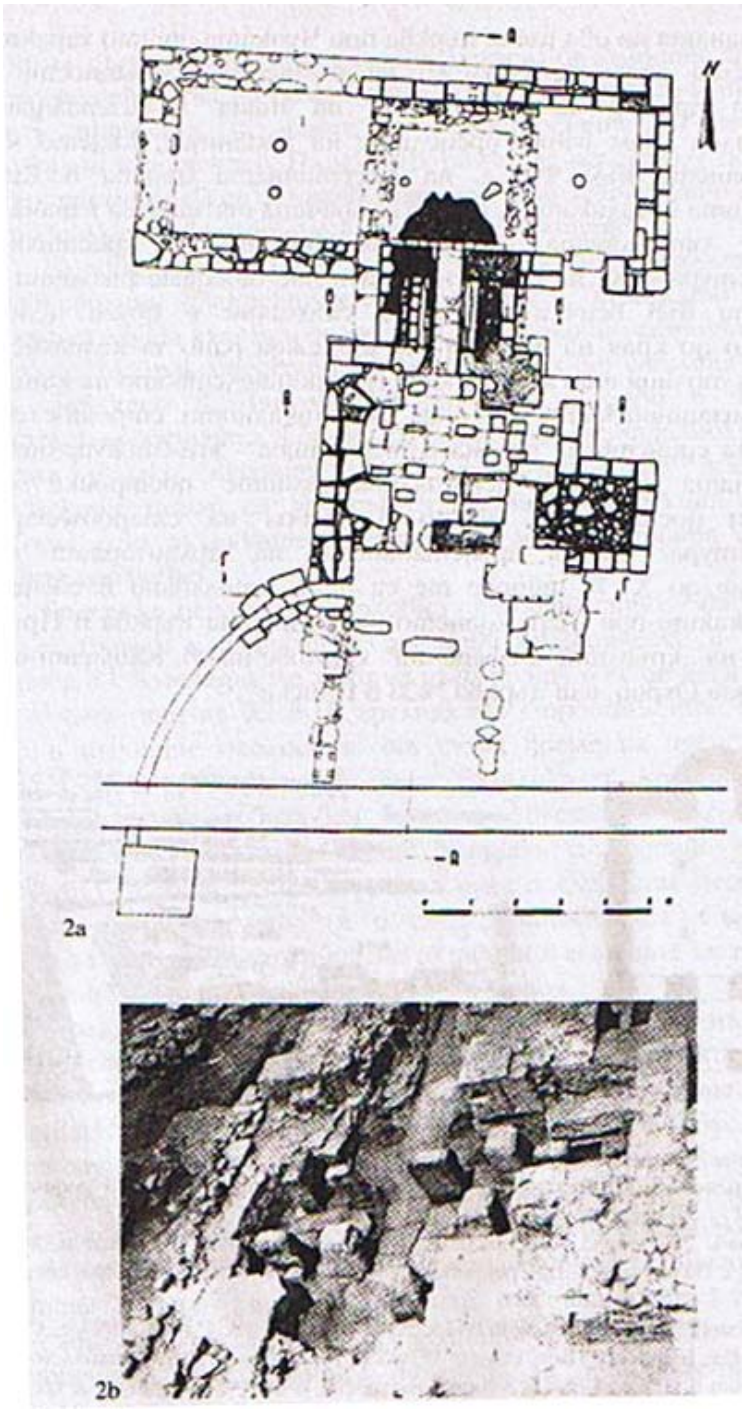

Обр.2. План на баня №2 в архиепископията-манастир при Голямата базилика.

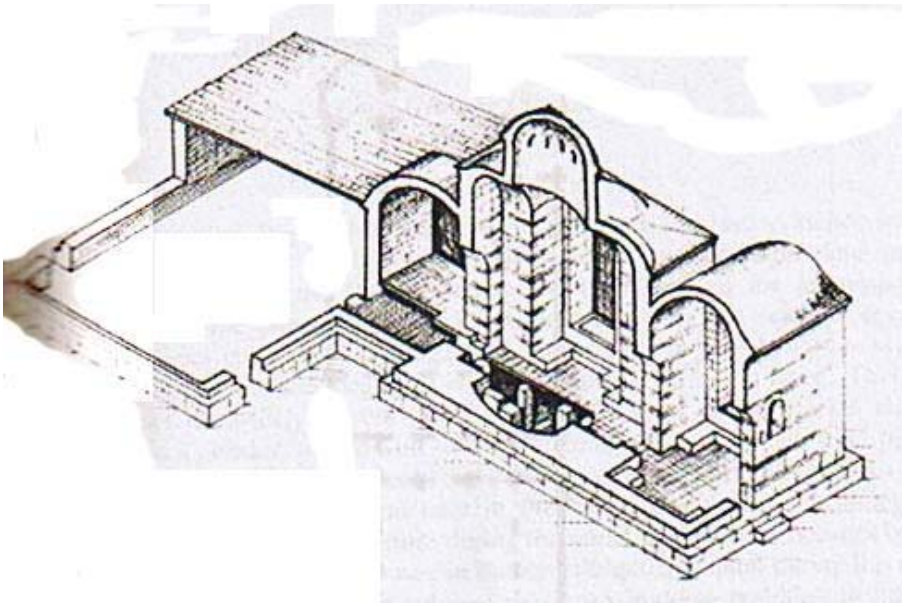

Обр. 3а. Аксонометричен изглед към баня №2.

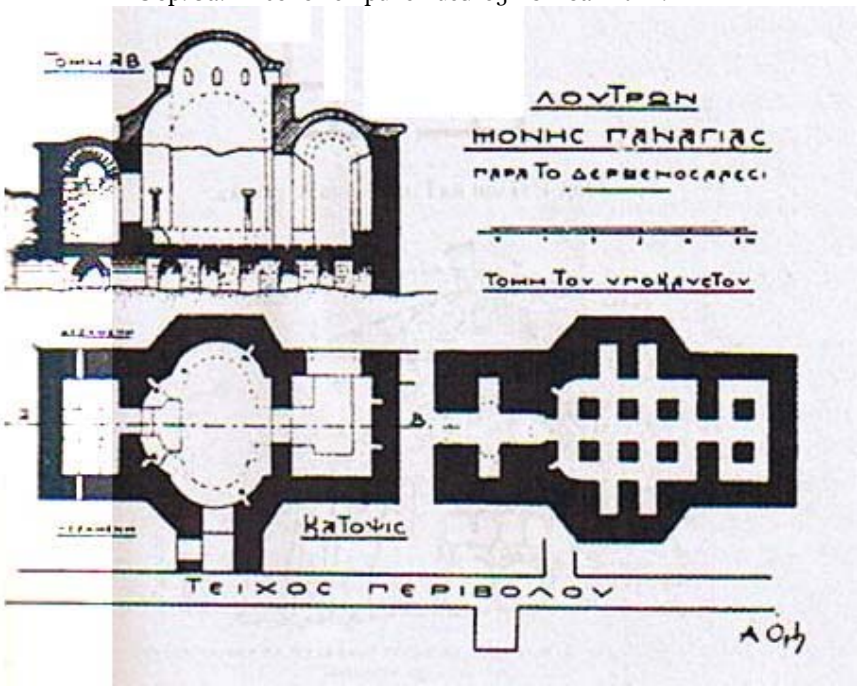

Обр. 3б. План и разрези на манастирска баня от XI в. в Гърция.

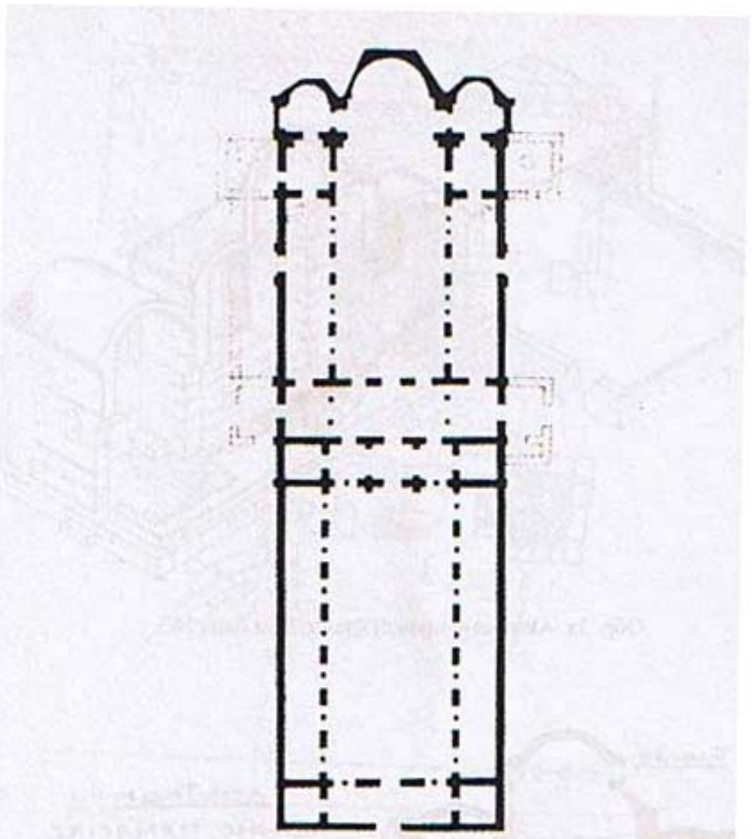

Обр.4. План на Голямата базилика.

Обр.5. Лъв VI в митаториона на Св. София в Константинопол. Графична рисунка по миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Скилица.

THE BEGINNING OF CROSS-IN-DOME ARCHITECTURE IN BULGARIA

Pavel Georgiev (Shoumen)

(summary)

The author begins this article by focusing on concrete evidence of the dating and architectural particulars of cross-in-dome construction buildings in the capital Pliska such as the Palace church and bath № 2 in the archbishopric monastery near the Great basilica in Pliska erected in the first years or decades after the official conversion of Bulgaria to Christianity in 864. It is thus proven that this types of edifices began to be built in the 870s at the latest. This fact compromises the widely current thesis of the division of Old Bulgarian church building into a „Pliska" period with basilical buildings only and a „Preslav" period with cross-in-dome churches whose division line was 893. Actually, the cross-in-dome construction in Pliska and later in Preslav remained isolated among the monuments of basilican architecture during the initial two or three decades of the 10th century and was finally imposed in the new Bulgarian capital during the reign of Tsar Peter (927-969). The absence of new cross-in-dome buildings in the old capital Pliska after the late 9th century is a sign of the lower status of the old capital and the population living therein which had to accept shortened variants of the basilica.